

УДК 37(09)

Т. В. ОКОЛЬНИЧАкандидат педагогічних наук, доцент
Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка**ТРУДОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН
У ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.**

У статті, на основі записів дослідників – етнографів ХІХ – поч. ХХ ст., які розгорнули активну збирально-пошукову роботу, спрямовану на емпіричну фіксацію різноманітного українського етнографічного матеріалу, розкрито процес соціалізації дітей (7–14 років) наших пращурів на основі включення їх у активне соціально-господарське життя сім'ї.

Аналізуючи участь дітей у господарському житті східних слов'ян, виділено етапи їх залучення до трудової діяльності, в основі якої лежить прагнення до забезпечення своєї родини життєво значущими ресурсами для нормального функціонування.

Ключові слова: східні слов'яни, соціалізація, трудове виховання, етнографічні дослідження, етапи залучення до трудової діяльності.

У зв'язку з докорінними соціально-економічними змінами в житті країни спостерігається відчутний інтерес до виробленої впродовж віків народної практики виховання підростаючих поколінь. Загострюється проблема подальшого дослідження та практичного використання позитивного досвіду української народної педагогіки, оскільки в народній філософії сконцентровано мудрість поколінь, яка пройшла крізь століття.

Нагальною потребою сьогодні виступає дослідження та фіксація тих пластів традиційної культури, що відображають універсальні явища людського життя. Саме з дитинством та юністю пов'язані найінтенсивніші процеси соціалізації індивіда. З огляду на це, історико-педагогічні дослідження мають адекватно відповідати на нагальні суспільні запити, насамперед, щодо вивчення наявних у традиційній культурі українців підходів до виховання, соціальної інтеграції підростаючого покоління тощо.

Процес накопичення наукових знань із соціалізаційної проблематики почався ще на початку ХІХ ст. Згадана проблема привернула увагу не тільки педагогів, а й дослідників-етнографів, які розгорнули активну збирально-пошукову роботу, спрямовану на емпіричну фіксацію різноманітного українського етнографічного матеріалу.

Саме з етнографічних пам'яток, датованих ХІХ ст., черпаємо відомості про виховання дітей східних слов'ян, які мають давнє походження: в них виявляється зв'язок із язичницькими віруваннями та присутні залишки матриархату й патріархату.

Узагальнення значної кількості польового матеріалу спричинило певний інтерес етнографів до вивчення різноманітних аспектів періоду дитинства. Такими починаннями, наприклад, можна назвати праці таких до-

слідників-етнографів: М. Грушевського, М. Дерлиці, З. Кузелі, Д. Лепкого, А. Онищука, М. Сумцова та ін. Проте виховний аспект дитинознавства практично (за винятком збірки М. Грушевського) не знайшов свого належного висвітлення у згаданих працях.

Першими спробами у сфері вивчення парубочої та дівочої верстви як окремих соціовікових груп стали етнографічні праці В. Боржковського, Н. Заглади, М. Сумцова, М. Чернишова, В. Ястребова.

Науково-інформаційний пошук засвідчив, що спеціальних досліджень, присвячених вивченню проблеми соціалізації дітей східних слов'ян, не проводилось, тому *метою статті* є аналіз особливостей трудової соціалізації дітей східних слов'ян на основі етнографічних досліджень XIX – поч. XX ст., зокрема дітей 7–14 років, оскільки діти східних слов'ян починали активну трудову діяльність саме з 7 років, а період дитинства закінчувався в 14 років – коли дитина починала активне доросле життя.

Соціалізація дітей 7–14 років у наших пращурів безпосередньо пов'язана із залученням дітей до активного соціально-господарського життя сім'ї. Фактично, саме з цього віку ми говоримо про початок активної трудової соціалізації дітей, бо саме у процесі праці дитина оволодівала необхідними формами соціальної взаємодії та трудовими навичками.

Важливе місце в трудовому вихованні та соціалізації підростаючого покоління займала ігрова культура, в якій знайшли своє відображення основні заняття східних слов'ян. У своїх розвагах діти в ігровій формі намагалися зімітувати працю дорослих: будували з листя копиці, хатки, хлопці змагалися в плетінні кошиків, виготовленні знарядь праці тощо. В етнографічних записках Н. Заглади з побуту селянської дитини с. Старосілля містяться відомості про дитячі забави та ігри, що наслідують хліборобську працю, які полягають у тому, що дівчата й хлопці “рвуть траву, зав'язують у сніпочки і кладуть у копи... Хлопці молотять снопи. А потім з того місця, де молотять, беруть землю (вогку), насипають її в черепочки, стискають і викладають – це хліб” [3, с. 101].

У цих іграх можна побачити також процес орання та засівання поля: “Хлопці на паші орють землю. Ножем зроблять плужка (одріжуть палічку косенько), а тоді цю палічку веде наперед себе по землі – наче оре і так кілька рядів... А потім бере сухий пісок (щоб розсипався) і сіє їм по цьому зораному полі. А потім боронить. Із голлячок зробить борону (візьме кілька палічок з двома сучками і складає їх) і тоді цими палічками водить уперичка (впоперек) роллі” [3, с. 103]. У свою чергу, дівчатка, граючись куклами, ставляться до них як до живих дітей: одягають їх, годують. Крім того, “ляльки роблять різну в господарстві роботу (пораються в хаті, палять у печі, годують худобу, перуть і жнуть...” [3, с. 104].

При відтворенні в дитячій ігровій культурі спільних занять чоловіків і жінок чітко простежується поділ праці: “під час сінокосу хлопці беруть сукуваті палиці, ніби коси, і вдають, що косять траву, а за ними дівчатка з

гілочками ніби загрибають. Далі хлопці загострюють вила з гілляк і складають сіно в копиці; копиці зносять у стоги” [3, с. 110].

Отже, у такий спосіб, через ігри моделювалися основні заняття майбутніх чоловіків і жінок, вже в дитинстві визначалися їхні соціально-господарські обов’язки, формувалися відповідні стереотипи поведінки загалом.

Орієнтація хлопчиків і дівчаток на виконання різних робіт прослідковувалася вже від самого народження. Існує етнографічний матеріал, який свідчить, що вже у дворічному віці “мати дочку перше більш повертає до жіночої роботи, і мести її заставить перш ніж хлопця, хоч і хлопці метуть і миють” [4, с. 200]. Проте “батько скорійш поставить хлопця перед волами, скорійш дасть йому батіг у руку” [4, с. 201], аніж спонукатиме си на до якоїсь іншої, нечоловічої роботи.

З 7-річного віку син потрапляв під більший вплив чоловіка, який готував його до виконання функцій годувальника сім’ї та її голови, а відтак хлопчик переважно долучався до чоловічих видів діяльності. Доньок же з цього періоду матері, відповідно, залучали до жіночої праці, виховуючи в них господарську поведінку.

Як наголошує дослідник А. В. Забловський, одним із головних показників соціалізованості дітей у соціальну структуру соціуму була їх участь у трудовій діяльності [7, с. 122]. З огляду на це, необхідно зазначити, що включення дітей до господарсько-виробничої діяльності з 7 років означало, насамперед, поступове набуття ними статусу соціально значущих членів спільноти, визначення певного місця в ієрархії суспільних відносин традиційної культури.

З цим була пов’язана й особливість визначення віку дитини, коли на питання: “Скільки років сину?” – батьки, як правило, відповідали: “Та вже пастушок – погонич – робітничок – косар” [4, с. 222].

Дівчина, ледве їй минало шість років, ставала помічницею матері: доглядала менших братів і сестер. Відповідно, її вже називали “нянькою”.

Етнографічний матеріал, зібраний М. Грушевським, містить народну соціовікову термінологію, що стосувалася розвитку дитини з семирічного віку її життя: “підпасич”, “підпасочок” (чи то хлопець, чи дівчина), “п’ятиліток” та ін. З цього часу “дитина поступає чим раз більше і виходить вже на користь – “підпасич”. Хоча дівчата й виконували обов’язки пастухів, проте звичайною їх роботою було доглядання за малими дітьми, підмітання, миття хати, прибирання посуду тощо. Як трохи підростали, то починали випасати худобу, шити та прясти куделю “до часу “дівчука”, “піддівки” (а у хлопців до “підпарубоцтва”, до “півробочого”)” [2, с. 80].

Про те, що процес трудового виховання починався з досить раннього віку, свідчить той факт, що навіть для маленьких дітей спеціально виготовляли невеликих розмірів, але справжні знаряддя праці (граблі, коси, мотики тощо) [5, с. 123].

Загалом процес залучення дитини до активної трудової діяльності передбачав її участь у таких основних видах господарства: хліборобство (ро-

бота на полі, сінокосі, участь в охороні посівів тощо); скотарство (роль підпасича, пастуха при випасі різних видів худоби тощо); бджільництво, рибальство, збиральництво; народні промисли та ремесла (гончарство, плетіння кошиків, прядіння, ткацтво, вишивання та ін.); хатнє господарство.

Одним з найперших і найосновніших занять семирічних хлопчиків і дівчаток був випас птиці та худоби. Наймолодші пасли гусей, свиней, телят, старші – корів, а вже хлопці в підлітковому віці – коней і волів. Своєрідним підготовчим етапом до набуття статусу повноцінного пастуха була роль підпасича, що відводилася дитині й характеризувалася, зокрема, тим, що “підпасич пасе спершу по указці, що роль його пасивна. Через рік, якщо підпасич зарекомендував себе добрим товаришем, тоді старші – пастухи – приймали його до своєї компанії, ватаги, довіряючи усі свої секрети та таємниці”.

Попри те, що діти починали пастушити з 7 років, вважалося, що навіть у 8–9 років дитина “ще не надійний пастух”, тоді як у 12–13 років – навпаки, “у шкоду не пустить, не погубить і займе і прижене худобу” [5, с. 91]. Про важливість цього заняття в системі господарської культури праукраїнців, а також у процесі соціалізації підростаючого покоління, свідчать, зокрема, такі народні примовки: “Коли-б мені вже діждатися свого пастуха; розжив би скотину, та немає кому пасти” або “Йому важко, бо пастуха нема свого” [5, с. 134].

Н. Заглада у своїх етнографічних матеріалах з дитячого побуту с. Старосілля наводить цікаві відомості про обряд першого вигнання худоби навесні: “Брали червоний пояс і розстеляли його на порозі хвіртки, а на нього клали сокиру й ключ. Потім мати або батько свяченою вербою виганяли худобу з кошари, аж за ворота на вулицю, а там віддавали вербу пастухові, примовляючи: “Щоб ти її приніс додому!” Свячену вербу пастух носив перший день у руках. Якщо зламалася верба, то пастух її в торбу клав, але не покидав, бо існувало повір’я, що хто загубить свячену вербу, то все літо буде губити свою худобу. Ввечері, якщо верба була ціла, то ставили її на покуття, там вона стояла ще три дні, а потім стояла ще три дні, а потім її виносили в комору або застромляли у стріху хати” [3, с. 56].

Поруч із землеробством та скотарством, дитяча праця в господарстві українців використовувалася також у збиральництві. Важливе місце в процесі трудової соціалізації дітей посідали також ремісничі заняття (гончарство, лозоплетіння, плетіння кошиків та ін.). Вони передавалися з покоління в покоління, підтримуючи тим самим традиції трудової спеціалізації сім’ї. У місцевостях, розташованих біля водоймищ, діти вже змалку призивчалися до рибальства: з дев’яти років дитина вже в’язала жаки, сукала мотузки, дубці різала на кіш, допомагала тягнути невід, викидала підсаками лід з ополонки тощо.

З 7 років на плечі дітей лягала домашня, хатня робота, де також чітко відчувався статевий поділ праці: дівчата мили посуд, замітали у хаті, а з 8 років їх привчали м’яти коноплі, прясти, шити, нитки мотати, полоти. Хлопці такої праці, як правило, ніколи не робили (це “не хлоп’яча робота”), їм

доручали рубати дрова й лучину, взимку годувати худобу, скидати кізьяки тощо [3, с. 67]. Поруч з іншими хатніми обов'язками дівчат, з цього часу відбувалося поступове практичне знайомство з головними жіночими виробничими заняттями – шиттям і вишиванням. З 7-річного віку участь дівчини в роботі над полотном переставала носити суто ігровий або допоміжний характер. Нестача в полотні для забезпечення сім'ї, зазначає український етнограф О. Боряк, змушував матір давати малолітнім дівчаткам веретено або садити їх за прядку, якщо навіть у них “нога до прялки не діставала”. Цікаво, що в таких випадках крутити колесо допомагали хлопчики [3, с. 83].

Саме мати навчала доньку усього, що необхідно було знати та вміти дівчинці, інколи навіть доволі суворо караючи свою ученицю за невдачі.

Про методи виховання молоді праялі співається, зокрема, в одній із пісень:

Била мене моя мати, та не знаю защо:

Чи за льон, чи за коноплі, чи за тонку пряжу? [1, с. 86].

Як бачимо, з семи років вже закріплюється спеціалізація, диференціація в трудовому вихованні, відмінності в соціалізації хлопчиків і дівчаток на основі статевої диференціації. Саме з цього часу за виховання сина відповідав, в основному, батько, а доньки – матір, що вказує на актуалізацію статево-вікового принципу в процесі інкультурації та культурної трансмісії.

Хоча хлопців підліткового віку намагалися залучати до чоловічої праці, проте, якщо в сім'ї не було дівчат, то вони повинні були допомагати матері, яка їх змалку привчала до жіночих робіт: хату замітати, полоти, мити ложки, місити тісто. В сім'ях, де не було дівчат, хлопці шили мережки, розтоплювали піч, чистили картоплю тощо. У випадку, коли дівчат було більше, вони орали й молотили. Отже, хоча в народному побуті було правилом: щоб “кожне знало свою роботу” [1, с. 52], при цьому не виключалася практика призвичаювання дітей до праці іншої гендерної спрямованості, особливо коли в ній існувала необхідність.

У результаті поступового процесу трудової соціалізації дванадцятирічні хлопці вже працювали нарівні з дорослими, виконуючи менший обсяг робіт. У цьому ж віці відбувалося також остаточне залучення дівчинки до сімейної виробничої праці, передусім, ткацтва та прядіння. До того часу її залучали до допоміжних робіт: м'яти коноплі, вичісувати вовну, допомагати шліхтувати пряжу, вибілювати полотно. У 12 років дівчинка починала вже ткати. Залучення до цього виду робіт супроводжувалося обрядом “спалювання першої нитки” (кидання в сміття “сороці на гніздо”, змішування з гноєм тощо) [1, с. 55].

У підлітковому віці починає вирізнятися роль сина – помічника батька та доньки – помічниці матері [4, с. 190].

На основі вищесказаного можемо виділити етапи трудової соціалізації.

Помічний етап трудової соціалізації починався з 2 років і тривав до 5–6 років. Він пов'язаний, насамперед, з ритуальним, символічним програмуванням майбутньої господарської діяльності дитини. Важливу функ-

цію в трудовому вихованні дитини виконували колискові пісні, пестушки, утішки, казки та інші зразки дитячого фольклору.

З 7-ми років починався перший етап у господарському житті дитини, він тривав до 12 років – дитина ставала активним помічником своїх батьків, а відтак і соціально значущою в сім'ї, а згодом і в громаді. Крім того, трудова орієнтація здійснювалась в ігровій діяльності дітей через відтворення та імітування, наслідування основних занять дорослих. Саме з цього часу все більше відчувається статево-віковий розподіл праці, відбувалося оволодіння жіночими й чоловічими видами праці.

З 12 до 14-ти років розпочинався другий етап трудового виховання, соціалізації підростаючого покоління. У цей час фіксувалася традиційність і незмінність статево-вікового принципу розподілу основних господарських обов'язків і функцій, визначався характер подальшого процесу включення хлопців та дівчат в активне життя.

Висновки. Отже, на основі аналізу етнографічних джерел можна дійти висновку, що основним завданням трудового виховання у східних слов'ян було залучення дітей до землеробської праці та домашніх промислів. Особливістю трудової соціалізації було те, що дітей не готували до майбутньої праці, а залучали до неї природно, через поступове ускладнення різних видів діяльності. Для дітей спеціально виготовляли зменшені знаряддя праці. Уже з 14 років хлопчики й дівчатка працювали нарівні з дорослими, оскільки в селянському господарстві існувала гостра потреба в робочих руках.

Список використаної літератури

1. Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середини XIX – поч. XX ст.) / О. Боряк. – Київ : Українська книга, 1997. – 192 с.
2. Грушевський М. Постриження та інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками / М. Грушевський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 1–2. – С. 83–86.
3. Заглада Н. Побут селянської дитини : матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Заглада // Матеріали до української етнології. – Київ, 1929. – 218 с.
4. Рыльский Ф. Р. К изучению украинского народного мировоззрения / Ф. Р. Рыльский // КС. – 1890. – № 10–12. – С. 195–232.
5. Сумцов М. Ф. Слобожане. Исторично-этнографична розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків : Союз, 1918. – 239 с.
6. Сумцов Н. Досветки и посиделки / М. Ф. Сумцов. – Київ, 1886. – 124 с.
7. Забловський А. В. Статево-вікові групи в традиційній культурі українців другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. пед. наук : 07.00.05 / Андрій Володимирович Забловський ; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Київ, 2005. – 190 с.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2016

Окольнича Т. В. Трудовая социализация детей восточных славян в этнографических исследованиях XIX – нач. XX вв.

В статье на основании изучения записей исследователей-этнографов XIX – нач. XX вв., которые вели активную собирательную работу, нацеленную на эмпирическую фиксацию разностороннего украинского этнографического материала, раскрыва-

ется процесс социализации детей (7–14 лет) наших предков на основе включения их в активную социально-хозяйственную жизнь семьи.

Анализируя участие групп детей и подростков в хозяйственной жизни восточных славян, выделяются этапы их включения в трудовую деятельность, в основе которой лежит намерение обеспечить свой род ресурсами, необходимыми для нормального функционирования.

Ключевые слова: *восточные славяне, социализация, трудовое воспитание, этнографические исследования, этапы включения в трудовую деятельность.*

Okolnycha T. Labour Socialization of Children East Slavs of Ethnographers' Records of the 19–20th Centuries

In the article the author, based on the study of ethnographers' records of the 19–20th centuries, which launched an active research work, aimed at fixing of various empirical Ukrainian ethnographic materials, reveals the process of socialization of our ancestors' children (7–14 years) based on their involvement in active social and economic life of the family, because only at work the child has been mastering the necessary forms of social interaction and labour skills.

Analyzing the participation of the sex-age group of children and adolescents in the economic life of the Eastern Slavs, the author identifies the stages of their involvement in labor activity, based on striving to provide the family with vital resources necessary for proper functioning.

The author comes to the conclusion that the labor activity of our ancestors' children began at the ages of 6 and 7, even 5. Since that time the involvement of children in active social and economic life of their families has been beginning: boys foremost helped to pasture, girls were engaged in household (spinning, embroidery) and took care of smaller children; they were taught firstly spinning and weaving. If the family didn't have the boys, the girls could do men's work, and vice versa, in families without daughters boys helped their mothers.

Key words: *the East Slavs, socialization, labor education, ethnographic researches, the stages of involvement in labor activity.*